

ram, iuverit pauca addere; pauca inquam, quia de his agi solet in philosophia morali.

44. Ac imprimis, quemadmodum, ut diximus (n. 8.), *religio sumi* potest pro speciali virtute, aut latiori sensu; ita *cultus* vel generatim sumitur pro quolibet actu honesto, de se tendente in Deum, finem ultimum, eiusque gloriam: vel proprie ac formaliter pro actu obsequii, Deo exhibiti, ob eius excellentiam. Notat autem D. Thomas (2.-2. q. 81. a. 3. ad 2.): « quod eodem actu homo servit Deo et colit ipsum; nam cultus respicit Dei excellentiam, cui reverentia debetur; servitus autem respicit subiectionem hominis, qui ex sua conditione obligatur ad exhibendam reverentiam Deo. Et ad haec duo pertinent omnes actus qui religioni attribuuntur, quia per omnes homo protestatur divinam excellentiam et subiectionem sui ad Deum, vel exhibendo aliquid ei, vel etiam assumendo aliquid divinum ».

45. Quamvis autem aliis, praeter Deum, possit cultus exhiberi, siquidem et in aliis potest aliqua participata excellentia relucere; cum tamen Dei excellentia suprema sit et imparticipata (n. 7.), cultus, qui ei exhibitur, est alterius omnino et superioris rationis. « Cum servus, inquit D. Thomas (2.-2. q. 81. a. 1. ad 3.), dicatur ad dominum, necesse est quod ubi est propria et specialis ratio dominii, ibi sit specialis et propria ratio servitutis. Manifestum est autem quod dominium convenit Deo secundum propriam et singularem quamdam rationem, quia scilicet ipse omnia fecit et quia summum in omnibus rebus obtinet principatum; et ideo specialis ratio servitutis ei debetur ». Hinc etiam cultus Deo exhibitus speciali nomine donatur. Cum enim cultus Sanctorum dicatur *Dulia*; cultus Beatissimae Virginis, quae inter Sanctos eminet, vocetur *Hyperdulia*; cultus Dei proprie dicitur *Latria*. « *Latria*, inquit S. Augustinus (de Civ. Dei, l. 10. c. 1.), secundum consuetudinem, qua locuti sunt qui nobis divina eloquia condiderunt, aut semper, aut tam frequenter ut pene semper, ea dicitur servitus quae pertinet ad colendum Deum ».

46. Porro integer cultus comprehendit triplicis ordinis actus, empe *mentis*, *cordis* et *corporis*; quorum priores duae species cum pertineant ad animum, cultum *internum* constituant; tertia vero efficit cultum *externum*. Itaque cultus internus est « reve-

rentia et obsequium Deo exhibitum actibus qui in animo manent »; cultus vero externus est « cultus interni expressio sensibilis, et manifestatio ». Ex qua externi cultus definitione statim patet, eum seiungendum non esse ab interno; qui enim actus religionis exterius efficit, cum internis minime concordantes, non *religiosus*, sed *hypocrita* dicitur. Hinc D. Thomas (1.-2. q. 101. a. 2.) ait: « Est autem duplex cultus Dei, interior et exterior. Cum enim homo sit compositus ex anima et corpore, utrumque debet applicari ad colendum Deum; ut scilicet anima colat interiori cultu, et corpus exteriori; unde dicitur in Psal. 83. 3.: “ Cor meum et caro mea exultaverunt in Deum vivum.” Et sicut corpus ordinatur in Deum per animam, ita cultus exterior ordinatur ad interiore cultum. Consistit autem interior cultus in hoc quod anima coniungatur Deo per intellectum et affectum. Ed ideo secundum quod diversimode intellectus et affectus coletis Deum Deo recte coniungitur, secundum hoc diversimode extiores actus hominis ad cultum Dei applicantur ».

47. Iamvero cultus externus spectari potest vel relate ad individuum, et dicitur cultus externus *privatus*; vel relate ad societatem, et dicitur cultus externus *publicus*. Unde cultus privatus ille est, quem homo suo nomine Deo exhibet. Cultus autem publicus non ita proprie vocatur quia publice exhibetur (ipse privatus cultus publico in loco exerceri potest); sed quia coniunctis sociorum animis votisque, ipsius societatis nomine Deus honoratur. Ritus autem publici cultus a Deo ipso aliquo modo determinantur; hinc, uti docet D. Thomas (3. p. q. 60. a. 5.), ante legem scriptam « ex interiori instinctu determinabatur eis, quibus rebus sensibilibus ad Dei cultum uterentur »; in lege Mosaica revelatus fuit a Deo determinatus cultus publicus, quo Judaei eum colerent; in lege autem christiana, quedam determinata fuerunt a Christo; in reliquis facta est ab ipso Ecclesiae potestas cultum determinandi.

48. His de cultus natura delibatis, quisque videt, necessitatem cultus *interni* evidenter erui ex argumentis datis (n. 19. seqq.); si quid enim ea probant, huius saltem cultus necessitatem ostendunt. Nec opus est hic iterum demonstrare necessitatem cultus *publici* seu *socialis*; ea enim satis constat ex argumentis propo-

sitis (n. 35. seqq.). Sane si individuorum totalis dependentia efficit ut Deo servire debeant; nonne ipsa societas, ens quoddam morale, a Deo ordinata est? Si beneficia a quolibet individuo accepta postulant grati animi sensus erga benefactorem; nonne Deus plurima beneficia confert in societatem, ut societas est? Si insigne quoddam beneficium acceperit societas, non putat se officio satisfecisse, nisi per legatos aut primores populi, nomine societatis ipsius, gratias agat; non par ratio habenda est de beneficiis acceptis a Deo? Hinc apud omnes gentes cultus quidam publicus semper viguit, ac viget: exstant sacerdotes, ritus, sacrificia, signa aliqua, quae publicum cultum omnibus communem ostendunt; ita ut ipsi ethnici philosophi, qui saepe superstitiones caeremonias in corde suo deridebant, faterentur tamen, deos una cum populo esse colendos. Superest itaque, ut pauca subiiciamus de necessitate cultus *externi* etiam privati.

49. Eam ita breviter ostendit Card. Toletus (in 2.-2. q. 84. a. 7.): — 1) Cultus externus necessarius est ratione sui. Nam — *a*) homo quum constet anima et corpore, quod totum a Deo est, convenit ut utraque parte colat Deum: et sicut peccat anima cum corpore, ita utrisque Deum debet colere; et sicut corpus etiam in resurrectione praemium accipiet, ita, etc. — *b*) Deo tantum debemus, quantum non possumus ullo modo reddere. Ergo convenit ut illi serviamus omnibus modis possibilibus, iuxta illud: Ossa mea exultaverunt in Deum. — *c*) Omnes aliae virtutes habent suos actus exteriores: ergo multo magis religio praestantior. — *d*) Quum homines debeant se fraterna caritate diligere, cultu exteriori indigent, qui sit omnibus communis et notus. Contra, ablatis eaeremoniis, quisque secedit in viam suam.

2) Necessarius est cultus externus ratione interni cultus. Nam — *a*) haec exteriora multum conferunt ad doctrinam spiritualem; et ideo Christus nobis dedit sacramenta sensibilia, ut per ea instrueremur de effectu sacramentorum in anima. — *b*) Iuvat ad excitandam voluntatem ad devotionem, si quis tamen dispositus est. — *c*) Iuvat ad memoriam: nam optime retinemus res per aliqua exteriora. — *d*) Complet perfectionem rerum spiritualium, id est facit, ut multo pluris aestimentur, ut experientia docet; vilescent autem spiritualia, ubi haec non habentur — Cf. D. Thomam (c. g. l. 3. c. 119.).

50. *Dices I.* cum Thomasio: Deus externo cultu non indiget: tum quia summe dives est, tum quia intimos animi sensus introspicit. Ergo cultus externus non est exhibendus.

Respondetur: Laborat obiectio falso supposito; supponit enim necessitatem cultus externi fundari in Dei indigentia, cum allata argumenta aliud ostendant. Iam docuerat D. Thomas (2.-2. q. 81. a. 7.): « Deo reverentiam et honorem exhibemus, non propter seipsum, quia ex seipso est gloria plenus, cui nihil a creatura adiici potest, sed propter nos, quia videlicet per hoc quod Deum reveremur et honoramus, mens nostra ei subiicitur; et in hoc eius perfectio consistit; quaelibet enim res perficitur per hoc quod subditur suo superiori, sicut corpus per hoc quod vivificatur ab anima, et aër per hoc quod illuminatur a sole. Mens autem humana indiget, ad hoc quod coniungatur Deo, sensibilia manuductione, quia “invisibilia Dei per ea quae facta sunt, intellecta conspiciuntur,” ut Apostolus dicit Rom I. 20. Et ideo in divino cultu necesse est aliquibus corporalibus uti, ut eis quasi signis quibusdam mens hominis excitetur ad spirituales actus, quibus Deo coniungitur. Et ideo religio habet quidem interiores actus quasi principales, et per se ad religionem pertinentes; exteriores vero actus, quasi secundarios, et ad interiores actus ordinatos ».

51. *Dices II.* cum Kant, quia antiquam obiectiunculam contra orationem refricat (apud Oischinger, *Dict. Encycl.* t. 19. p. 473.): nulla saltem oratione opus est: Deus enim omniscius non indiget, ut nos illi necessitates nostras exponamus.

Respondetur: Huic etiam obiectioni satisfecerat D. Thomas, qui (2.-2. q. 83. a. 2. c.) docet: « Quod ex divina providentia non solum disponitur qui effectus fiant, sed etiam ex quibus causis, et quo ordine proveniant. Inter alias autem causas sunt etiam quorumdam causae actus humani. Unde oportet homines agere aliqua, non ut per suos actus divinam dispositionem immutent, sed ut per actus suos impleant quosdam effectus secundum ordinem a Deo dispositum; et idem etiam est in naturalibus causis. Et simile est etiam de oratione; non enim propter hoc oramus ut divinam dispositionem immutemus, sed ut id impetremus quod Deus disposuit per orationes esse implendum, ut scilicet homines postulando mereantur accipere quod eis Deus omnipotens ante

saecula dispositus donare ». Et (ad. 1.) addit: « Non est necessarium nos Deo preces porrigere ut ei nostras indigentias vel desideria manifestemus, sed ut nos ipsi consideremus, in his ad divinum auxilium esse recurrentum ».

52. *Dices III.* Legitur (Jo. IV. 23.): « Venit hora, et nunc est, quando veri adoratores adorabunt Patrem in spiritu et veritate ».

Resp. 1) *indirecte.* Nequeunt haec verba excludere cultum externum, siquidem Scriptura non contradicit Scripturae. Iamvero Christus ipse externo cultu adoravit Patrem tum in Templo, tum in Horto, in quo positis genibus, et procidens in faciem suam oravit; orare docuit Apostolos, qui post Ascensionem templum adierunt hora orationis nona, « erant unanimiter perseverantes in oratione, etc. ».

2) *Directe* cum Toleto (l. c.): « Respondeo, Christum duo ibi docuisse Samaritanam. Unum est, cessaturam illam adorationem, quae fiebat et in Jerusalem et in monte illo, nam illa rogaverat tacite, utra adoratio esset melior. Alterum est, illam adorationem transformandam esse in quandam adorationem spiritualem; cui non repugnat, quod fiat in loco aut in templo, et cum caeremoniis exterioribus nostris. Nam adhuc totum hoc spiritualis adoratio est; nostrae enim caeremoniae duplii de causa assumuntur 1º quia effectus sunt abundantiae devotionis internae; 2º ad excitandam devotionem internam; hoc autem non aufert spiritualitatem adorationis. Sicut confessio exterior fidei spiritualis est, licet fiat voce; ita etiam laudare Deum ore, ut fecit Christus: *Confiteor tibi, Pater*, etc. In hoc igitur differunt nostrae caeremoniae a caeremoniis Judaicis, quod Judaicae assumebantur propter illas met caeremonias, quatenus erant figurae futurorum mysteriorum; quod voluit dicere Christus Samaritanae ». Ceterum impii non agnoscent auctoritatem Scripturae; Novatores et ipsi eius auctoritate damnarentur; adhibent enim cultum externum. — Sed de his redibit sermo, ubi de visibilitate Ecclesiae.

ARTICULUS QUARTUS

An indifferentis sit quamlibet religionem profiteri.

§ I.

Exponitur status quaestionis.

53. Quae hactenus disputavimus satis ostendunt necessitatem *alicuius* religionis, relate sive ad hominem individuum sive ad societatem; adeoque satis evertunt impium sistema de *indifferentia absoluta* in re religiosa. Sed, ut innuimus (n. 16.), praeter *Indifferentistas absolutos* sunt alii mitiores, qui *Indifferentiae relativi* dici etiam solent: contra hos nunc dimicare aggredimur. Eorum error in eo consistit, quod, licet fateantur necessitatem alicuius cultus erga Deum, « tenent tamen varias religiones esse aequae bonas et utiles, atque in qualibet earum posse hominem salvari ». Praecipue huius erroris radices videntur esse — 1) *rationalismus*, qui nimis extollens vim et iura privatae rationis uniuscuiusque hominis, ei tribuit supremum veluti iudicium de veritate aut falsitate religionis: cum vero homines valde inter se dissideant, religionem ad quoddam veluti *systema* reducunt. — 2) Ignorantia aut pervicax negatio veri fundamenti obligationis religionem profitendi; quo sublato, docent religionem accommodandam esse indoli coeli, ac moribus populorum: nequit ergo una eademque ubique et semper esse religio.

54. Duplex distingui debet *indifferentismus relativus*; unus nempe *universalis*, alias *particularis*. Primus complectitur *omnes* religiones quae in mundo sunt, easque praedicat aequae bonas, atque ad aeternam salutem utiles. Alter admittit, aliquam religionem in mundo veram esse et alias falsas; sed quia quaelibet religio suas sectas habet, in quas divisa est, arbitratur, nullum essentiale discrimin esse inter religionem et eius sectas. Ita qui christianam religionem ceu veram admittit, vi *indifferenti* existimat quemque posse in sua secta salvari, seu omnes christianas